VERBUM VITAE • 39/4 (2021) 1379–1384
ISSN 1644-856 / e-ISSN 2451-280X / DOI 10.31743/vv.13062

Verbum Vitae

David J. Shepherd – Jan Joosten – Michaël N. van der Meer (red.), *Septuagint, Targum and Beyond. Comparing Aramaic and Greek Versions from Jewish Antiquity* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 193; Leiden – Boston, MA: Brill 2020). Ss. 356. $140.00. ISBN 978-90-04-41671-0 (Hardback), ISBN 978-90-04-41672-7 (E-Book [PDF])

ANNA KUŚMIREK
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
a.kusmirek@uksw.edu.pl, ORCID: 0000-0002-1736-9897

W ostatnich kilkudziesięciu latach poszczególne starożytne przekłady Biblii Hebrajskiej były przedmiotem intensywnych badań. W ten sposób powstały osobne dziedziny studiów biblijnych, zajmujące się szczególnie Septuagintą i targumami. Ich efektem są wydania krytyczne tych przekładów, a także ich tłumaczeń na języki nowożytne, czy też opracowań szczegółowych. Większość z nich koncentruje się na takich zagadnieniach, jak: tekst, wersje, podobieństwa, techniki translatorskie, historia przekazu czy późniejsze oddziaływanie (*Wirkungsgeschichte*). Postępująca specjalizacja w zakresie pogłębiania rozumienia przekładów aramejskich i greckich jako odrębnych dzieł powoduje coraz większe niezrozumienie wzajemnego związku tych dwóch wielkich tradycji translatorskich starożytności żydowskiej. Książka *Septuagint, Targum and Beyond. Comparing Aramaic and Greek Versions from Jewish Antiquity* to krótki przegląd porównań targumów z ich wersjami starogreckimi i Septuagintą, który potwierdza, że takie porównywanie ma stosunkowo długą historię.

Publikacja obejmuje wprowadzenie („Introduction", s. 1–10) oraz dwie części. Autorami wprowadzenia są redaktorzy tego tomu: David J. Shepherd, Jan Josten, Michaël N. van der Meer. Pierwsza część, „Fresh Approaches to Septuagint/Old Greek and Targum" (s. 13–193), zawiera osiem rozdziałów, których autorzy stawiają fundamentalne pytanie w ujęciu historycznym: jaki związek (o ile w ogóle) mają teksty wersji starogreckich z tekstami targumów klasycznych? Podejmując tę kwestię, jedni badacze koncentrują się na nowych szczegółach, drudzy umieszczają ją w zupełnie innych niż dotychczasowe ramach odniesień. Część druga, „Beyond Targum and LXX" (s. 197–337), przedstawia opracowania uczonych podkreślających znaczenie rozszerzania horyzontów badawczych także na inne dziedziny, w których ważną rolę odgrywają badania porównawcze przekładów, między innymi

z interpretacją rabiniczną. Każdy z czternastu rozdziałów przedstawionych w tej publikacji został opatrzony bibliografią. Ponadto książka zawiera indeks źródeł starożytnych (s. 339–349) oraz indeks autorów współczesnych (s. 350–356).

W obszernym wprowadzeniu redaktorzy książki uzasadniają potrzebę jej powstania i wydania jako osobnego tomu w ramach serii naukowej Supplements to the Journal for the Study of Judaism. Od dłuższego czasu zastanawiano się, w jakiej mierze na starożytną grekę Septuaginty mogła mieć wpływ jeszcze starsza aramejska tradycja translatorska. Postęp w badaniach nad obiema wersjami zrodził potrzebę przyjrzenia się tej kwestii na nowo, odstawienia na bok nadmiaru założeń wstępnych i skorzystania z różnorodności podejść metodologicznych. Zebrane w prezentowanym tomie materiały odzwierciedlają wspomnianą rewizję. Większość z nich przedstawiona została na wspólnym posiedzeniu International Organization for Targumic Studies (IOTS) i International Organization for Septuagint and Cognate Studies (IOSCS) z udziałem przedstawicieli International Organization for the Study of the Old Testament (IOSOT), do którego doszło we wrześniu 2016 r. w Stellenbosch (RPA). Dodatkowo redaktorzy uznali za pożyteczne włączyć do niniejszego zbioru kilku artykułów, które wprawdzie nie zostały zaprezentowane na spotkaniu, lecz bezpośrednio dotyczą tego tematu i stanowią niewątpliwie uzupełnienie szerokiego spektrum podejść, które znalazły odbicie w konferencjach wygłoszonych w RPA.

Część pierwszą rozpoczyna rozdział „Reflecting on the Creation (בראשית): a Comparison of Genesis 1 in the Pentateuchal Targumim and the Septuagint" (s. 13–36), którego autorem jest Johann Cook. Zajmuje się on przekładami początkowych rozdziałów Księgi Rodzaju, szczególnie 1,26–27. W niektórych targumach (np. TgN i TgFr) autor odnajduje ślady celowego podkreślania koncepcji stworzenia jako rzeczywistości uporządkowanej, z natury dobrej, a nawet doskonałej, będącej odblaskiem Bożej mądrości. W przeciwieństwie do funkcjonujących w niektórych kręgach badaczy koncepcji przeciwnych, w których uznaje się wpływy filozofii platońskiej na przekład Księgi Rodzaju w LXX, Cook stwierdza, że brak jest na to dowodów.

Zagadnienia dotyczące przekładów Tory podejmuje następnie Robert Hayward w rozdziale drugim „The Passover of Egypt in Septuagint and Targum of Exodus" (s. 37–57). Głównym tematem badań tego autora są greckie i aramejskie przekłady Wj 12, na podstawie których dochodzi do wniosku, że paralele egzegetyczno-interpretacyjne między LXX i targumami (zwłaszcza TgN) mają w większości charakter atomistyczny, istnieje jednak istotna zgodność w kwestiach prawa religijnego. W uzasadnieniu swojej tezy Hayward odwołuje się do sprawy konwersji na judaizm, wskazując na użycie greckiego słowa γ(ε)ιωρας w LXX Wj 12,19 i jego odpowiednika w TgO i TgN. Zdaniem Haywarda jest mniej prawdopodobne, że takie zgodności odzwierciedlają odmienne *Vorlagen*, a bardziej, że są odbiciem wspólnego *Sitz im Leben*, może nawet wywodzą się z *bet midrasz* lub przynajmniej z jakiegoś kontekstu edukacyjnego.

Autorem rozdziału trzeciego, który odnosi się do zbioru Proroków, jest Michäel N. van der Meer. Podejmuje on temat: „The Greek and Aramaic Versions of Joshua 3–4" (s. 58–100). W przeciwieństwie do poprzedniego autora nie znajduje dowodu przemawiającego za tym, że pierwszy lub drugi przekład wywodzi się ze środowiska liturgicznego ani że wersja grecka pochodzi z jakiegoś otoczenia „szkolnego". Autor zauważa, że między Targumem Jonatana (TgJ) i wersją Symmacha istnieje zasadnicza zbieżność w przekładzie Joz 3,16, i wyciąga stąd wniosek, że w poszukiwaniu podobieństw między wersjami grecką i aramejską lub śladów wpływu jednej na drugą należy wnikliwiej przyjrzeć się późniejszym tłumaczeniom greckim, np. Symmacha.

Kolejny rozdział, który również zajmuje się przekładami zbioru Proroków, nosi tytuł „Optimal Translation in LXX and Tg. Jon. of 1 Samuel 1:1-5: Outline of a Comparative Theory of Translation Technique" (s. 101–128). Jego autorem jest Jeremy Hutton, który krytycznie podchodzi do twierdzenia, że przekłady mogą nam powiedzieć coś o kontekście społecznym, w którym powstały. Swoje spostrzeżenia dotyczące LXX i TgJ 1 Sm 1,1-5 stara się oprzeć na analizie kwantytatywnej, która wykracza poza samo wyliczenie różnego rodzaju interwencji translatorskich. Hutton stara się zidentyfikować i uporządkować uwarunkowania translacyjne, w ramach których powstały LXX i targum, wskazując, że choć czasem górują nad daną tradycją szczególne względy lingwistyczne, w przypadku targumu zasada linearności morfologicznej (reprezentująca kolejność słów w tekście źródłowym) odgrywa stosunkowo dużą rolę. Co więcej, mimo że zasada maksymalizacji morfologicznej (unikanie „spadających morfemów") jest w targumie wyjątkowo istotna, okazuje się, że ważniejszą rolę odgrywa ona w tłumaczeniu Akwili niż w LXX. Autor dochodzi do wniosku, że zamiast myśleć kategoriami fundamentalnych założeń czy technik translatorskich, więcej pożytku przyniosłoby, gdybyśmy spróbowali wyobrazić sobie, w jaki sposób tłumacz starał się sprostać wielorakim ograniczeniom translacyjnym (s. 123–126).

Paul Sanders, autor piątego rozdziału „No Death without Sin on the New Earth: Isaiah 65:20 in Hebrew, Greek and Aramaic" (s. 129–140), omawia różnice w interpretacji Iz 65,20 w obu tłumaczeniach. Jego zdaniem przekłady LXX i TgJ badanego wersetu z proroctwa Izajasza świadczą o tym, że tłumacze nie wiedzieli do końca, co począć z fragmentem o „młodych" (tj. potencjalnie niewinnych), których śmierć będzie mogła spotkać w wieku stu lat (tj. przedwcześnie). Podczas gdy w LXX śmierć doczesną przenosi się z νεος – „młodego" na αμαρτωλος – „grzesznika", TgJ zachowuje wprawdzie związek „młodego" ze „śmiercią", ale „młodego" zmienia na „winowajcę". Sanders dodaje, że choć żadnemu z tłumaczy nie przeszkadzała perspektywa eliminacji grzeszników w nowej rzeczywistości, to jednak źle się czuli na myśl, że człowieka niewinnego mógłby spotkać taki sam los jak grzesznika.

Starożytnych przekładów Księgi Izajasza dotyczy także rozdział szósty, „The Old Greek of Isaiah and the Isaiah Targum: What Do They Have in Common?" (s. 141–156) autorstwa Arie van der Kooij. Stawia on pytanie, czy przekłady starogreckie i targumy

łączy wspólna tradycja egzegetyczna w podejściu do hebrajskiego tekstu tej księgi. Analizując kilkanaście wersetów Księgi Izajasza i jeden z Księgi Jeremiasza w obu tłumaczeniach, Van der Kooij dochodzi do wniosku, że choć występuje wiele charakterystycznych rozbieżności między nimi, to jednak przekłady te podzielają wspólne podejście lub metodę, obejmujące m.in. przekład odwrotny, interpretację metaforyczną czy swobodne przepisanie. Zaznacza jednak, że w obu wersjach mogą one wywoływać zupełnie odmienne skutki.

Jan Joosten w rozdziale siódmym, „Targum Jonathan and Its Relation to the Septuagint in the Book of Hosea" (s. 157–173), rozważa możliwość, że Tg Oz zależny jest od LXX. Autor zatrzymuje się przy Oz 6,11, gdzie przekłady LXX i targumu istotnie odbiegają od TM, oraz przy 13,13, który to fragment interpretują jakby sprzecznie z kontekstem. Na podstawie analizy Joosten przyjmuje, że w przypadku Oz 12,1 targum jest zależny od LXX. Jego zdaniem na taki wpływ mogą wskazywać również inne wspólne fragmenty, które wymienia. Chociaż ustalenia te trudno uważać za niezbity dowód, to jednak dalsze badanie LXX i Tg Dwunastu mogłyby dostarczyć dodatkowych przykładów w związku z tą hipotezą.

Część pierwszą książki zamyka rozdział ósmy z tekstem Anne-Françoise Loiseau „The Premature Death of the Wicked in the Old Greek of Proverbs" (s. 174–193). Autorka w kontekście Księgi Przysłów na nowo podejmuje koncepcję wpływu języka aramejskiego na greckich tłumaczy. W tym celu analizuje cztery wersety z TM, w których występuje hebrajskie słowo „przemoc" (חמס). Tłumacz LXX wstawia je do przekładu, ukazując obraz przedwczesnej śmierci grzeszników, a nie śmierci niewinnych. Zdaniem Loiseau tłumacz miał taką możliwość ze względu na polisemię aramejskiego rdzenia חטף – „pochwycić", „złapać", „obrabować", „podrzeć", ale także „spieszyć się", „zrobić coś w pośpiechu". Zdaniem Loiseau ostatnie z tych znaczeń leży też u podstaw przekładu Wulgaty.

Część drugą publikacji otwiera programowe opracowanie Jamesa Aitkena „The Septuagint and Jewish Translation Traditions" (s. 197–225). Przedstawia on relacje między LXX i targumem w historii literatury żydowskiej. Autor zauważa, że zarówno tradycja kompozycji, jak i tradycja translacyjna świadczą o ewolucji podejścia do autorytetu przekładów i o wpływie tego zjawiska na kopiowanie, uzupełnianie i rewidowanie tekstu. Zwraca też uwagę na pierwszeństwo języka greckiego w stosunku do aramejskiego, ze względu na stosunkowo późne pojawienie się targumów aramejskich. Mimo to Aitken podkreśla zjawisko kontynuacji przekładów greckich i aramejskich w starożytnej Palestynie. Autor wskazuje na konieczność uwzględnienia w badaniach obu wielkich tradycji translatorskich starożytnego judaizmu szerszego tła twórczości literackiej.

W tym kierunku podążają dwa następne rozdziały. W rozdziale dziesiątym, „See God and Die? Job's Final Words (42:6) according to His First Aramaic and Greek Interpreters" (s. 228–248), David Shepherd porównuje aramejską wersję Hioba, odnalezioną w Qumran (11Q10), z grecką i aramejską wersją ostatnich słów Hioba

(42,6). Na podstawie przeprowadzonej analizy autor wykazuje, że wersja starogrecka posiada więcej wspólnych elementów z wcześniejszymi przekładami aramejskimi (łącznie z 11QarHi) niż z późniejszym Tg Hi. Tłumacz wcześniejszej wersji interpretuje tekst w ten sposób, że Hiob wygląda własnej kremacji czy spalenia w ofierze, być może jako efekt doświadczenia teofanii (Hi 38–41). Natomiast w późniejszym Tg Hi translator stara się wykluczyć ewentualność, jakoby w 42,5–6 Hiob oczekiwał własnej śmierci. Mimo ograniczeń tego rodzaju egzegezy porównawczej Shepherd uważa, że potrzebne są dalsze badania, które pozwoliłyby ustalić, czy pod względem tradycji interpretacyjnych i podejścia translacyjnego wersja starogrecka pokrywa się ściślej z aramejskimi tekstami z Qumran, czy z targumami, jak to wcześniej wykazano w przypadku Hioba.

Tego rodzaju badania nad przekładami Księgi Kapłańskiej podejmuje Alun Thomas w rozdziale „A Comparative Study of the Translation Techniques of the Old Greek and Qumran Aramaic (4Q156) Versions of Leviticus" (s. 249–270). Autor zaznacza, że najstarsze tłumaczenia tej księgi na język starogrecki i aramejski różnią się w przekładzie niektórych elementów (np. sufiksów zaimkowych). Jednak przekłady te wykazują tendencję do odchodzenia od tekstu hebrajskiego tak, aby dostosować się do wymogów idiomatyki greckiej i aramejskiej. Thomas zwraca też uwagę, że o tej tendencji do dopasowywania, obecnej w starszych przekładach aramejskich (Qumran) i starogreckich, świadczy również ich skłonność do redukowania morfemów typu *nota accusativa*, odchodzenie od kolejności występującej w wersji hebrajskiej i pomijanie przekładów izomorficznych, charakterystycznych dla targumów i Heksapli.

Analizę późniejszych tradycji greckich przekładów tekstów biblijnych przeprowadza Christian Stadel w rozdziale dwunastym „More Evidence for a Samaritan Greek Bible: Two Septuagint Translation Traditions in the Samaritan Targum" (s. 271–288). Autor podaje przykłady z samarytańskiego tłumaczenia greckiego, określanego nazwą *Samareitikon*, które powstało zapewne pod wpływem jakiegoś przekładu greckiego, przypominającego ten z LXX. Przykłady te ilustrują odejście od tradycyjnej interpretacji żydowskiej, znajdującej się w obu tłumaczeniach, i powstanie przekładu wyjątkowego dla Targumu Samarytańskiego, mającego paralele w LXX, oraz przekładu, w którym ten targum używa słów greckich niewystępujących nigdzie indziej w tradycyjnych źródłach aramejskich, poświadczonych za to w LXX. Mimo że autor wskazuje na dość ograniczoną liczbę materiału mówiącego o grecko-aramejskiej interakcji w obrębie tradycji samarytańskiej, to jednak uważa, że dalsze badania w tej dziedzinie pozwolą odkryć kolejne ślady wpływu LXX na przekłady samarytańskie.

Shifra Sznol w rozdziale trzynastym: „*Targum Onqelos* and Rabbinic Interpretation in the Jewish Greek Translations of the Bible" (s. 289–316) analizuje związki TgO i TgJ z późniejszymi żydowskimi tłumaczeniami Biblii Hebrajskiej na język grecki, które powstały po przekładach Akwili, Symmacha i Teodocjona. Autorka prezentuje szereg przykładów, z których wynika, że te tłumaczenia greckie były pod wyraźnym

wpływem nie tylko wcześniejszych recenzji LXX, ale także przekładów (targumów) i komentarzy kojarzonych z rabinami. Na podstawie badań porównawczych Sznol dowodzi, że interpretacje zawarte w tych tłumaczeniach greckich, zaczerpnięte z targumów oraz egzegezy midraszowej i średniowiecznej, świadczą o tym, że owe przekłady greckie mogły powstać na przełomie VII i VIII w., a nawet później.

Autorką ostatniego, czternastego rozdziału, „Simeon the Just, the Septuagint and Targum Jonathan" (s. 317–338), jest Eveline van Staalduine-Sulman. W swoim opracowaniu przeprowadza analizę porównawczą dotyczącą interpretacji postaci Symeona z Nowego Testamentu we wschodnim i zachodnim chrześcijaństwie, wykorzystując w niej LXX i TgJ. Autorka ukazuje, że aż do XVI w. komentarze interpretowały go jako bohatera okresu przejściowego, który choć wyczekiwał Mesjasza, ostatecznie zepchnięty został na drugi plan przez nowy „system" chrześcijański. Taką identyfikację uważano za wystarczające uzasadnienie posługiwania się Septuagintą w Kościele wschodnim i Targumem Jonatana w Kościele zachodnim. Ponadto autorka zajmuje się na nowo spojrzeniem, w jaki sposób i dlaczego dane postaci (m.in. Akwilę, Onkelosa) utożsamia się w judaizmie z tłumaczeniem greckim i aramejskim.

Omawiana publikacja ukazuje nie tylko nowe podejścia do zrozumienia kwestii wzajemnej relacji LXX i targumów, ale jest także inspiracją do podejmowania badań wymagających poszerzenia pola zainteresowań w dyskusji nad wzajemnymi związkami tych dwóch wielkich tradycji translacyjnych starożytności żydowskiej. Niniejszy zbiór artykułów może stać się impulsem do coraz bardziej popularnych studiów nad greckim i aramejskimi przekładami ksiąg biblijnych w Polsce.